

UOT 94 (479.24)

ŞUŞANIN MƏDƏNİ İNKİŞAF TARİXİNƏ DAİR**Z.V.QAYIBXANOVA***Azərbaycan Dövlət Universiteti**zema.vahidzade@mail.ru*

Məqalədə Şuşa şəhərinin mədəni inkişafının tarixi icmalı verilir. Göstərilir ki, bu inkişafın təməli hələ XVIII-XIX əsrlərdə xüsusi bir münbit şəraitdə formalaşmış ziyalılar təbəqəsi tərəfindən qoyulmuşdur. İqtisadi və siyasi amillərlə yanaşı burada xüsusi ədəbi və mədəni mühitin formalaşması qeyd edilmişdir. Qarabaşın ziyalıları Azərbaycanın digər bölgələri ilə mədəni əlaqələri yaradaraq musiqidə, ədəbiyyatda, tətbiqi sənət sahələrində böyük inkişafa və irəliləyişə nail olmuşlar. Təhsil sahəsinin də inkişafı mədəni yüksəlişə doğru inkişafı təmin edirdi. Məqalədə Qarabağın, ilk növbədə Şuşanın mədəni yüksəlişinə səbəb olan ayrı-ayrı görkəmli xadimlərin yaradıcılığına müraciət olunur, onların mədəni yüksəlişdə rolu əsaslandırılır.

Açar sözlər: Şuşanın tarixi, təhsil və mədəniyyət, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə töhfə.

Giriş. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan mədəniyyəti ölkənin tarixi, dini inancları, xalq adət-ənənələri və dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Onun geri sayımı ibtidai dövrlərdən başlayır, bütpərəst məbədlərdən, erkən orta əsrlərin monumental memarlıq tikililərindən keçir, İslam mədəniyyəti ilə iç-içə olur, rus ənənələrinin təsirini əks etdirir və bu irsi müasir dünyaya daşıyır. Azərbaycan mədəniyyəti bizə yerli əhalinin dünyagörüşünün zənginliyi, təfəkkürünün incəliyi və geniş, səxavətli, qonaqpərvər ruhu haqqında təsəvvür yaradır. Şuşanın burada rolu olduqca böyükdür.

Mədəniyyət və təhsil. Mədəni inkişafın kökündə həmişə təhsil durur. XVIII əsrin ikinci yarısında təhsil əsasən məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələrin vasitəsilə həyata keçirilirdi. Varlı təbəqə uşaqlarına təhsil vermək üçün müəllimləri evə dəvət edirdi. Qarabağın ikinci xanı İbrahimxəlil xanın vəziri Molla Pənah Vaqif Şuşaya köçdüüyü ilk illərdə Saatlı məhəlləsində açdığı məktəbdə müəllim işləmiş, özünün qeyri-adi istedadı və dərin biliyi sayəsində Azərbaycanda geniş şöhrət qazanmışdı. Sonradan o, Qarabağ hakimi İbrahim Xəlil xan tərəfindən saraya dəvət olunmuş və baş vəzir təyin edilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində - Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra xalq maarifi sistemində bir sıra dəyişikliklər baş verdi: rus dilini bilən yerli məmurlar hazırlamaq üçün rus məktəbləri açılmağa başlandı.

Azərbaycanda rus dilində təhsil verən ilk qəza məktəbi 1830-cu ildə Şuşada açıldı. 1849-cu ildə Şuşada ilk müsəlman məktəbi açıldı. 1893-cü ildə Camal bəy Fətəlibəyov iki illik rus-tatar məktəbini açır. Məqsəd müsəlman uşaqlarını realnı və şəhər məktəblərinə qəbul üçün hazırlamaq idi. 1894-cü ildə iki şəxsi qız məktəbinin əsasında “Müqəddəs Mariya” qız məktəbi (Marinski qız məktəbi) yaradılır. Azərbaycan qızları üçün burda ilk dəfə Avropa təhsilinə yol açılır. 1896-cı ildə rus-tatar (Nikolayevski) məktəbinin açılışı Şuşada böyük əhəmiyyətə malik oldu. Bu məktəbin açılmasında, onun saxlanması, onun tanınmış şuşalıları fəal iştirak edirdilər. Əvvəlcə Xurşidbanu Natəvan və Bəhmən Mirzənin oğlu Fətəli Mirzə Qacar öz evlərini pulsuz olaraq məktəb binası üçün ayırdılar. Məktəb binasının tikintisinə pul yığmaq üçün realnı məktəbdə və Xandəmirovun teatrında xeyriyyə gecələri təşkil olundu.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “1882-ci ildən etibarən Şuşa yeni teatr mərkəzinə çevrilir. Tərəqqipərvər müəllimlər yay tətili zamanı burada, Xandəmirov teatrının binasında M.F.Axundovun komediyalarını tamaşaya qoymuşdular [1, 398]. “Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyətinin xahişi ilə məktəbdə dövlət statusu verildi. Zülfüqar bəy Hacıbəyov. Üzeyir bəy Hacıbəyov. Yusif Vəzir Çəmənəminli, Mirzə Xosrov Axundov və başqaları bu məktəbi bitirmişlər. Təhsil müəssisələri və xeyriyyə cəmiyyətləri nəzdində kitabxanalar yaradılır. 1897-ci ildə Şuşada ilk şəhər kitabxanası açılır. Onun fəaliyyətə başlamasında Xurşidbanu Natəvanın oğlu Mehdiqulu xan və həkim Əbdülkərim bəy Mehmandarov böyük rol oynamışlar” [2, 152].

Yeni üsulla dərs keçən müxtəlif məktəblərin açılması yeni ziyalıların yetişməsi ilə nəticələndi. Şuşada yaşayan ziyalılar ordusu sırasında tarixçilər, müəllimlər, həkimlər, musiqiçilər, xanəndələr, şairlər, nəqqaşlar, xəttatlar, rəsəmlər, astronomlar, memarlar və s. olmuşdur. Şuşa şəhəri məhz Xurşidbanu Natəvan başda olmaqla bir çox şuşalı zadəganların mətənətligi və bu ziyalıların səyi nəticəsində mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərini Şuşanın mədəniyyət tarixinin “qızıl dövrü” adlandırmaq olar. Şəhərdə elm, mədəniyyət və incəsənət sürətlə inkişaf edirdi. Əlbəttə ki, bu inkişafın sürətlənməsində Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsüm Nəvvab, Xarart Qulu, Sadıqcan, Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyov və digər şuşalıların böyük xidmətləri olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda klassik şeir üslubunda yazan şairlərin müxtəlif ədəbi məclislər ətrafında toplaşması geniş yayılmışdı. 1864-cü ildə Şuşada şair Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə “Məclisi-üns” (Dostluq məclisi) adlı ədəbi məclis görkəmli şuşalı alimlərdən Mirzə Əbdülqasımın mədrəsəsində təşkil edilir. Məşğələləri şair Hacı Abbas Ağahın evində keçirilən bu məclisin əvvəllər dörd üzvü var idi. Lakin 1872-ci ildə şairlərin xahişi ilə Xurşidbanu Natəvanın məclisi öz himayəsinə götürməsi, onun bütün xərclərini ödəməsi və ona rəhbərlik etməsi sayəsində onun məşğələlərini daha da canlandırdı; məclis üzvlərinin sayı çoxalıb otuza yaxınlaşdı.

“Məclisi-üns”ün tərkibi müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Burada həm adlı-sanlı

şairlər, həm də sadəcə şeir maraqlıları toplaşmışdılar. Məsələn, İsmayıl bəy Daruğə Şuşa şəhərinin darğası idi, ona görə də “Daruğə” təxəllüsü götürmüşdü. Məhəmmədəli bəy Məxfi Şuşa, Yerevan və Şamaxıda dövlət qulluğunda çalışırdı, “Əkinçi” qəzetində məqalələr çap etdirirdi.

Mirzə Sadıq Piran cavanlıqda xanəndəlik etmişdir. Mehdiqulu xan Vəfa Natəvanın birinci ərindən (Xasay xan Usmiyevdən) olan oğluydu, dövlət qulluğunda çalışmış, general rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. Natəvanın ikinci ərindən (Seyid Hüseynədən) olan oğlu Mir Həsən də “Məclisi-üns”ün üzvü olmuşdur. Məclis üzvlərindən Mahmud bəy Vəzirov, Mirzə Həsən Yüzbaşov ticarətlə məşğul olmuşlar. Görkəmli ədib Ə.Haqverdiyevin dayısı Məmo bəy Məmai də tacir idi. “Məclis üzvlərinin əksəriyyəti həm Azərbaycan, həm də fars dillərində şeirlər yazmışlar. Onların bir çoxu həm də rusca təhsil almışdılar. Bir sözlə, “Məclisi-üns”ə Qarabağın tanınmış ziyalıları toplaşmışdı və onlar Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. “Məclisi-üns” şairləri əsasən klassik üslubda şeirlər yazırdılar” [3].

1872-ci ildə, “Məclisi-üns” Natəvanın evinə köçəndən sonra Mir Möhsün Nəvvabın təşəbbüsü ilə “Məclisi-fəramuşan” (“Unudulmuşların məclisi”) ədəbi məclisi yarandı. O şairlər ki, “Məclisi-üns”də iştirak edə bilmirdilər, onlar “Məclisi-fəramuşan”a yığışdılar. Eyni zamanda “Məclisi-üns”ün bir sıra iştirakçıları da hər iki məclisdə iştirak edirdilər. Beləliklə, Qarabağda ədəbi mühit daha gur oldu. “Məclisi-fəramuşan”da Mirzə Möhsün Nəvvab, Abdulla bəy Asi, Mirzə Hüseyn Salar, Sədi Sani Qarabaği, Əbülhəsən Şəhid, İbrahim bəy Azər, Mirzə Məhəmməd Katib, Mirzə İsmayıl Məhzun, Fatma xanım Kəminə, Məşədi Əyyub Baki, Həsənəli xan Qaradaği və s. qarabağlı şairlər iştirak etmişlər. Qadın şairələrin də ədəbi məclislərdə iştirakı həmin dövrdə məclislərdə olan demokratik ab-havadan xəbər verir – cinsindən, peşəsindən asılı olmayaraq ədəbi istedadı olan hər kəs məclis üzvü ola bilərdi.

Hər iki ədəbi məclisdə musiqi xadimləri, xanəndələr və sazəndələr də iştirak edirdilər ki, bu da məclislərin şən keçməsinə, musiqi ilə şeirin vəhdətinə imkan verirdi. Bu məclislərin Şuşanın musiqi mərkəzinə çevrilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Hər iki məclisdə o dövrün çox görkəmli musiqiçiləri olan Xarrat Qulu, Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Sadıqcan, Məhəmməd Bülbül Qaryağdı, Mirzə Saleh Bülbül kimi səs ustaları və gözəl ifaçılar olmuşlar. Hər iki ədəbi-musiqili məclis Azərbaycan musiqisinin və muğam sənətinin inkişafında yeni-yeni xanəndələr və musiqiçilər nəslinin yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

Şuşanın musiqi mərkəzinə çevrilməsinə xüsusi qayğı göstərənlərdən biri də Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) hesab olunur. XIX əsrin ən mahir musiqişünaslarından biri olmuş Nəvvab həm də şair, rəssam, astronom, ədəbiyyatşünas, nəqqaş, tarixçi, rəssam və xəttat idi. Ensiklopedik biliklərə sahib olan Nəvvab əhalinin maariflənməsi, mədəni inkişafı uğrunda ciddi çalışmışdır. Nəvvab Şuşada qiraətxana, “üsuli-cədid” məktəbi, mətbəə və cildxana açmışdır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz və Azərbaycan musiqisinin və muğam sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuş “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisi **Mir**

Möhsün Nəvvabın evində təşkil edilmiş və 30 ildən çox fəaliyyət göstərmişdir.

“Mir Möhsün Nəvvab qədim Azərbaycan alimlərinin əsərlərindən istifadə edərək muğamat haqqında “Vüzuhul-ərqam” əsərini yazmışdı. Nəvvab öz kitabında muğamatı təhlil edərək onu şöbə və guşələrə bölmüş və bu xüsusda bir cədvəl tərtib etmişdir. Nəvvabın bu əsəri klassik musiqi tariximizi öyrənmək sahəsində qiymətli bir təşəbbüs idi” [4, 16]. Xarrat Qulu vəfat etdikdən sonra onun işini davam etdirmək üçün Nəvvab böyük xanəndə Hacı Hüsünün yaxından iştirakı ilə “Xanəndələr məclisi” təşkil etmişdi. Onun musiqi məclisi Xarrat Qulunun musiqi məclisindən və Xurşidbanu Natəvanın “Məclisi-üns”ündən sonra şəhərin mədəni həyatında müstəsna rol oynamış və musiqisinin inkişafına təkan vermişdir. Şuşa musiqi məclisi milli musiqi xadimlərinin yetişməsində müstəsna rol oynamışdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şuşa Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmişdi. Görkəmli şairimiz Səməd Vurğun bu barədə belə yazmışdır: “Şuşa nəinki özünün gözəl təbiəti, yüksək poetik və ahəngdar kulturası ilə də şöhrət tapmışdır. Şuşanı əbəs yerə musiqi və poeziyanın beşiyi adlandırmırlar. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün məşhur oxuyanları və çalanları ... Şuşada doğulmuşdur” [6, 50-51]. “XIX əsrdə Şuşa şəhəri bütün Qafqaz üçün konservatoriya rolunu oynadığından yay vaxtları Qafqazın hər yerindən buraya şairlər, dramaturqlar, bəstəkarlar, məşhur artistlər və musiqiçilər toplaşaraq teatr tamaşaları göstərir, toy şənliklərində, musiqi məclislərində iştirak edirdilər” [5, 13].

Şuşanın Azərbaycanın musiqi mərkəzinə çevrilməsində Xarrat Qulu (1823-1883) misilsiz xidmətləri olan şəxslərdən biridir. Xarrat Qulu Şuşada keçirilən məhərrəmlik mərasimlərinin ən yaxşı təşkilatçılarından biri olmuşdur. Şuşada xanəndəlik sənətinin inkişafına qəribə olsa da məhərrəmlik təziyələrinin çox böyük təsiri olmuşdur. Məhərrəmlik təziyələrinə bütün il boyu hazırlanırdılar. Şairlər yeni mərsiyələr yazır, müğənnilər yeni muğamlar öyrənirdilər. Məhərrəmlik təziyələrinin ayrılmaz bir hissəsi olan mərsiyələr gözəl və qəmli səslə ifa olunmalı idi.

Xarrat Qulu gözəl səsi olan istedadlı gəncləri el arasında axtarıb tapır, onların səsinə “cılalayır”, onlara muğamatı və oxumaq qaydalarını öyrədirdi. Xarrat Qulu Şuşada ilk “muğam məktəbi”ni tədris ocağı kimi XIX əsrin ortalarında yaratmışdır. Qarabağ xanəndələrinin əksəriyyəti Xarrat Qulunun tələbəsi olmuşlar. Xarrat Qulunun musiqi məktəbi dinə xidmət etsə də, Azərbaycan muğam sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış bir sıra ustad sənətkarların yetişməsinə səbəb olmuşdur. Xarrat Qulunun məktəbində gənclərə növhəxanlıq, sinəzənlik və mərsiyəxanlıq öyrədilirdi, amma bununla yanaşı onlar muğamatın sirlərini, xalq musiqisini, Şərq musiqisinin əsaslarına da yiyələnirdilər. Şəbih tamaşasının hər bir hissəsi ayrı-ayrı muğamlar üstündə oxunurdu.

Çingiz Qacar dini mərasimlərdə muğamatın oxunması barəsində belə yazır: “... dəstgahı bir neçə iştirakçı tamam-kamal ifa edirdi. Əgər məclis “Zabul-Segah”la başlanırdısa, onda növbəti xanəndə “Manəndi-Müxalif, üçüncü “Hisar”, dördüncü isə “Zabul” oxuyurdu. Əgər məclis “Şur muğamı ilə başla-

mışdısa, onda növbəti xanəndə "Şur-Şahnaz" oxuyur, sonra "Dügaha" keçirdi, üçüncü "Şikəsteyi-Fars", dördüncü "Hicaz", "Əraq" ya da "Sarənc" oxuyurdu. Göründüyü kimi, "Şur" dəstgahı tamaşa zamanı tamam ifa olunurdu.

Şübhəsiz, xanəndələrin bu cür dəstgahların ifa qaydalarını mənimsəmələri onları klassik Şərq muğamı ilə daha dərindən tanış edirdi və nəticədə onlardan bəziləri bir sıra dəstgahların məşhur bilicisinə çevrilirdi. Matəm tamaşaları başa çatandan sonra xanəndələr bu dəstgahları artıq toylarda oxuyurdular. Şuşanın bütün tarixi ərzində şəbehlərin ən yaxşı tamaşa tərtibçisi Xarrat Qulu sayılırdı" [2, 171]. Qarabağın ən görkəmli xanəndələri **Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Dəli İsmayıl, Şahnaz Abbas, Əbdülbağı Zülalov** (Bülbülcan), **Keştazlı Həşim, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Cabbar Qaryağdıoğlu** və tarzən **Sadıqcan** həmin məktəbin yetirmələridir. Xarrat Qulunun yaratdığı bu məktəb sonradan muğam tədris edən musiqi məktəblərinin təşkilində nümunə olmuşdur. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, rus rəssamı V.V.Vereşagin 1864-1865-ci illərdə Qafqaza səyahəti zamanı Şuşada keçirilən məhərrəmlik mərasimlərini müşahidə etmiş, mərasim iştirakçıları olan şuşalılardan, şəbeh tamaşasının qəhrəmanların portretlərini çəkmiş və bu barədə oçerk də yazmışdır [7].

Şuşanın musiqi mərkəzinə çevrilməsində və ümumiyyətlə Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində müstəsna xidmətləri olan sənətkarlardan biri də böyük tarzən – "tarın atası" Sadıqcan (Mirzə Sadıq Əsəd oğlu) (1846-1902). Uşaqlıqda gözəl səsi olan Sadıqcan Xarrat Qulunun məktəbində muğamatın sirlərini öyrənmişdir. 18 yaşında ikən Sadıqcanın səsi batır. Ruhdan düşməyən Sadıqcan tütək, ney, kamança və tar çalmağı öyrənmişdir.

Sadıqcan məşhur musiqiçi Mirzə Ələsgər Qarabağidən tar dərsi almışdır. Virtuoz tarzən kimi Zaqafqaziyada, İranda, Orta Asiyada geniş şöhrət qazanmışdır. Sadıqcan Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Keştazlı Həşim, Əbdülbağı Zülallı, Cabbar Qaryağdı oğlu kimi məşhur xanəndələri tərda müşayiət etmişdir. 1880-cı ildə Sadıqcan, Hacı Hüsü və kamançaçı Bağdagüloğlu Atadan ibarət trionu "İrana - Təbriz şəhərinə Nəsrəddin şah Qacarın oğlu Müzəffərəddin Mirzənin toyuna dəvət etmişdilər. Toyda Hacı Hüsü ən yaxşı xanəndə, Sadıqcan isə misilsiz tarzən kimi qiymətləndirilmiş və Şiri –Xurşid ordeni ilə təltif edilmişdi" [2, 312].

Sadıqcan 1901-ci ildə Şuşada olan ilk "Şərq konserti"ndə iştirak etmişdi. Orada ilk dəfə olaraq tərda "Mahur" muğamını solo çalmış və Şərqdə muğamları səhnədə tərda solo çalan ilk tarzən olmuşdur. Məşədi Zeynal, Malıbəyli Həmid, Məşədi Cəmil Əmirov, Şirin Axundov, Qurban Pirimov və başqa tarzənlər Sadıqcan məktəbinin yetişdirmələri və davamçıları olmuşlar.

"Sadıqcan sözün ən geniş mənasında novator tarzən idi. O, təxminən 1870— 1875-ci illərdə İran tarı üzərində hərtərəfli rekonstruksiya aparır. Yəni o, tarın təkmilləşməsi üzərində işləyərək tarın quruluşunu dəyişdirmişdir. Tarın qolunda olan bir çox artıq pərdələri atıb 17 pərdə saxlamış, tarın səsini gücləndirmək üçün birinci qoşa ağ simin və qoşa sarı simin hərəsindən bir oktava yuxarı zil səslənən iki cüt cingənə simi əlavə etmişdi.

Tarın rezonansını artırmaq, həm də lazım gəldikdə səsləndirmək üçün sarı simdən bir oktava aşağı, yəni bəm səslənən bir qalın sarı boş sim də artırdı. Bundan əlavə tarın qolunun yuxarisında, yəni kəlləyə yaxın yerdə əlavə pərdə bağlamaq ilə “lal barmaq” üslubunu da icad etdi. Sadıqcana qədər tarı adət üzrə diz üstündə qoyub əyilərək çalardılar. Sadıqcan bu primitiv qaydanı da ləğv edib tarın tarixində ilk dəfə onu sinə üzərində əlində tutaraq çalmağa başlamışdı. Sadıqcana qədər tarın beş simi var idi. O, tara altı sim də əlavə edib onun sayını 11-ə çatdırmışdır... Sadıqcanın tar ifaçılığı qaydaları üzrə irəli sürdüyü bütün bu yeniliklər az zamanda bütün Zaqafqaziya və Orta Asiya tarzənləri tərəfindən danışıqsız qəbul olundu. Onun yaratdığı yeni tar, yəni Azərbaycan tarı çox az müddət içərisində bütün Qafqaz və Orta Asiyada mövcud olan primitiv, beş simli, zəif səsləli İran tarını sıxışdırıb ortadan çıxartdı” [4, 51].

Sadıqcan musiqi tariximizdə bir bəstəkar kimi də məşhur idi. Görkəmli musiqi tədqiqatçısı Firidun Şuşinski bu barədə yazır: ...”O, Azərbaycan muğamına da bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Sadıq “Segah” muğamını inkişaf etdirərək, tarın qoluna “Zabul” pərdəsini, “Mirzə Hüseyn segahi”na isə “Müxalif” i əlavə etmiş, “Mahur” muğamını təkmilləşdirmişdir. O, tarın qoluna “Zabul” pərdəsini əlavə etməklə bu muğamı həm aşağı registrdə, həm də orta registrdə oxumaq imkanı yaratdı. Yəni, xanəndə tarın yuxarisında kəlləyə yaxın yerdə “Zabul” pərdəsində oxumağa başladı. Bunlardan əlavə böyük xanəndə Hacı Hüsü Sadıqcanın müşayiəti ilə “Kürdü” muğamına “Şahnaz”ı əlavə edərək onun müşayiəti ilə “Kürdü-Şahnaz” oxumuşdur. O eyni zamanda Sadıqın köməyi ilə “Qatar” muğamını yaratmışdır [5, 38-39].

Azərbaycan musiqisinin inkişafında tarzən Sadıqcanın rolu əvəzsizdir. Sadıqcanın muğam ifası sahəsində musiqi alətləri içərisində birinci yer tutan tarda etdiyi yeniliklərin nəticəsində Azərbaycan muğamının mahiyyəti, onun ifadə vasitələri, təsir qüvvəsi və muğamı ifa etmək üslubu yeni bir pilləyə qalxdı.

Şuşanın Azərbaycan mədəni mərkəsinə çevrilməsində böyük xidməti olanlardan biri də Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, dramaturqu, ictimai xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) olmuşdur. O, Şuşanın ictimai və mədəni həyatının inkişafı üçün çoxlu işlər görmüşdür. Tələbəlik illərindən başlayaraq həvəskar tamaşalarda iştirak etmiş və özü pyeslər yazmağa başlamışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Şuşanın mədəni həyatının tarixinə birpərdəli muğam operasının ilk səhnə quruluşçusu və Azərbaycanın, eləcə də bütün Qafqazın musiqi həyatının tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış görkəmli Şuşa xanəndələri və musiqiçilərinin iştirakı ilə “Şərq konsertləri”nin təşkilatçısı kimi də daxil olmuşdur” [2, 287].

Xanəndəlik sənəti inkişaf edərək XIX əsrin axırlarında məhdud məclis, toy və adi şənlik çərçivəsindən çıxıb teatr və konsert salonlarına yol tapır. Xanəndə dəstələri teatr tamaşalarının fasilələrində böyük müvəffəqiyyətlə çıxış etməyə başlayır. Qafqazda xanəndələrin ilk dəfə teatr tamaşalarında çıxışı Tiflis və Şuşa şəhərlərində olmuşdur. Xanəndələrin teatr fasilələrində çıxışları Azərbaycanda musiqili səhnəciklərin və teatr tamaşalarının meydana gəlməsinə təkan verir.

“Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ilk musiqili səhnəciklər məşhur ədib Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin təşəbbüsü ilə Şuşa şəhərində göstərilmişdi. Ə.Haqverdiyev xalq xanəndələrini və musiqiçilərini səhnəyə çıxaran ilk mədəniyyət xadimidir. 1897-ci ildə Şuşada Ə. Haqverdiyevin rejissorluğu altında yerli həvəskarlar böyük Azərbaycan şairi Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasından “Məcnun Leylinin qəbri üstündə” parçasını musiqili səhnəcik kimi göstərmişlər. Məcnun rolunu oynayan məşhur xanəndə Cabbar Qaryağdı oğlu başına quş yuvası qoyub səhnəyə çıxmışdı. İlk tamaşa çox bəsit olsa da, dinləyicilərə dərin təsir bağışlamışdı. O zaman 13 yaşlı Üzeyir Hacıbəyov da Cabbar Qaryağdı oğlunun Məcnun rolunda çıxışına böyük həyəcanla tamaşa etmişdi” [4, 25].

Musiqili səhnəcik Azərbaycanın mədəni həyatında əlamətdar hadisə idi. Bu, dahi Üzeyir bəy Hacıbəyovu muğam operaları yaratmaq fikrinə gətirib çıxarmışdı və “Leyli və Məcnun” operasının meydana çıxmasına, beləliklə, musiqi mədəniyyətimizdə yeni bir mərhələnin başlanmasına imkan yaratmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Əbdürrəhim bəy ["Leyli və Məcnun" operasının](#) 1908-ci ildə baş tutmuş premyerasında dirijorluq etmişdir.

Ə.Haqverdiyevin rəhbərliyi altında 1902-ci ildə Şuşada Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması əsasında “Fərhad və Şirin” adlı musiqili səhnəcik göstərildi. Daha sonra Ə.Haqverdiyev “Şərq konsertləri”nin təşkili ilə məşğul olmağa başladı.”Azərbaycanda ilk “Şərq konsertləri” 1901-ci ildə Şuşada, 1902-ci ildə isə Bakıda Ə.Haqverdiyevin rəhbərliyi altında təşkil edilmişdi. Ə.Haqverdiyev həmin konsertlərə Azərbaycanın ən yaxşı xanəndə dəstələrini və Gülablı aşıqlarını dəvət etmişdi.

Ə. Haqverdiyev Azərbaycan musiqi tarixində ilk dəfə olaraq 12 nəfərdən ibarət orkestr və el nəğmələrini ifa edən xor dəstəsini səhnəyə çıxartmışdı. Konsert Ə.Haqverdiyev tərəfindən tərtib edilmiş “Azərbaycan toyu” tamaşası ilə bitmişdi. “Şərq konsertləri”ndə muğamat, xalq mahnı və rəqsləri, aşıq havaları ilə yanaşı musiqili səhnəciklər də göstərilirdi. XX əsrin əvvəllərində Şuşada və Bakıda verilən musiqili səhnəciklərin və “şərq konsertləri”nin Azərbaycanda milli operanın yaranmasında da böyük rolu olmuşdur [4, 26].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, o cümlədən Şuşada musiqi sənəti, ilk növbədə xanəndə və sazəndələr ustad-şeyird zəminində inkişaf edirdisə, artıq XX əsrdən başlayaraq peşəkar musiqi təhsili daha geniş sahələri əhatə edərək, sistemləşdirilməyə və kütləviləşməyə doğru istiqamət götürmüşdü. O dövrdə Azərbaycanda bəstəkar, musiqişünq alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim [Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyovun](#) (1885-1948) böyük əməyi sayəsində professional musiqi sənətinin bünövrəsi qoyulur. Üzeyir Hacıbəyov ilk təhsilini Şuşada almışdı.

Əbdülhüseyn [Xurşidbanu Natəvanın](#) şəxsi katibi idi. Şuşanın ədəbi-musiqi həyatına hamilik edən Natəvanla tanışlıq gənc Üzeyirin musiqi tərbiyəsində böyük rol oynamışdı. Gözəl səsi olan Üzeyir gənc yaşlarında muğam ifaçılığı dərsləri almış və Azərbaycan xalq musiqi alətlərində çalmağı öyrənmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev**in rəhbərliyi və **Cabbar Qaryağdı oğlunun** ifası ilə 1897-ci ildə Şuşada göstərilən “Leylinin qəbri üzərində Məcnun” adlı səhnəciyində 13 yaşlı Üzeyir xorda iştirak etmişdi. Bu kiçik səhnəcik gənc Üzeyirin gələcək həyat yolunun müəyyən edil-məsində böyük rol oynadı. Bu hadisədən 11 il sonra H.Z.Tağıyevın teatrında müsəlman Şərqində ilk opera olan “Leyli və Məcnun” göstərildi. 1937-ci ildə isə Ü.Hacıbəyov yaradıcılığının zirvəsini təşkil edən “Koroğlu“ operası tamaşaya qoyuldu. O, Azərbaycan musiqisində köklü dönüş yaratmış dahi bir bəstəkər olmuşdur. Ü.Hacıbəyov 7 opera və 3 operetta yazmışdır. Bütün ömrü boyu Azərbaycan mədəniyyətinə, musiqisinə xidmət edən bu unudulmaz şəxsiyyət 300-dən çox xalq mahnısını nota salmış, marş, kantata, fantaziya, mahnı və romanslar, kamera və xor əsərlərini yazmışdır.

Ü. Hacıbəyov “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” kimi fundamental əsərində Azərbaycan musiqisinin dərinliklərini və istiqamətlərini araşdırıb üzə çıxarmış və əsaslandırılmış ilk azərbaycanlı musiqişünas-alimdir. “Üzeyir Hacıbəyov... şifahi ənənəli milli sənətlə bəstəkər yaradıcılığının sintezini yaratmaqla Şərq və Qərb mədəniyyətinin fəal qarşılıqlı rəsirinə səbəb oldu. Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığında milli bəstəkər musiqisinin, demək olar ki, bütün janrlarının təməli qoyulmuşdur (opera, musiqili komediya, simfonik musiqi, kantata, romans – qəzəl, kütləvi mahnı və b.)” [8, 794].

O, 1921-ci ildə Şərqdə ilk olan –Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının yaradılmasında, Bakıda ilk musiqi məktəbinin açılmasında çox mühüm rol oynamışdır. Ü.Hacıbəyov o cümlədən Azərbaycan Respublikası himninin müəlifidir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə hər il 18 sentyabr Üzeyir musiqi günü kimi qeyd olunmağa başlanmışdır.

Məqaləni ulu öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə başladığım kimi onun sözləri ilə də bitirmək istəyirəm. O bu sözlərlə Şuşanın hər bir azərbaycanlının qəlbində tutduğu yeri çox dəqiqliklə müəyyən etmişdir. “Şuşa bir tək şuşalılar üçün yox, hər bir azərbaycanlı üçün əziz bir anlayışdır. Deyə bilərəm ki, Azərbaycanın gözüdür, hər bir azərbaycanlı üçün iftixar mənbəyidir. Ona görə də Şuşa təkcə yaşayış məkanı deyildir. Şuşa bizim milli rəmzimizdir, mədəniyyətimizin, tariximizin rəmzidir” [9].

Nəticə. Qarabağın, o cümlədən Şuşi şəhərinin tarixi və mədəniyyəti məsələləri ölkəmizin müasir inkişaf dövrləri üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan bu ərazi təkcə bu bölgənin deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Musiqinin, ədəbiyyatın, incəsənətin bir çox istiamətləri, ictimai həyatın bir çox sahələri məhz Qarabağın, o cümlədən Şuşanın mədəniyyəti ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild. – Bakı, 2007.
2. Qacar Çingiz. Köhnə Şuşa. – Bakı, 2017.
3. “Qarabağın ədəbiyyat səhifələrində Məclisi-üns” adlı elmi-ədəbi konfrans keçirilib //

<https://science.gov.az/az>

4. Şuşinski Firidun. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. – Bakı, 1985.
5. Şuşinski Firidun. Sadıqan. – Bakı, 2007.
6. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri.V cild. – Bakı, 2005.
7. Верещагин, В.В. Очерки, наброски, воспоминания В.В. Верещагина: с рисунками. - Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1883. – 155 s.
8. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. "Azərbaycan" cildi. – Bakı, 2007. – 884 s.
9. Mərdəkandakı "Abşeron" sanatoriyasında Novruz bayramı münasibətilə qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün keçirilən bayram şənliyində nitqi 20 mart 1998-ci il. s. 97 // Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu

К ИСТОРИИ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ШУШИ

З.В.ГАИБХАНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье дается исторический обзор культурного развития Шуши. Показано, что основы этого развития были заложены в XVIII-XIX веках слоем интеллигенции, сформировавшимся в особой благодатной среде. Наряду с экономическими и политическими факторами здесь следует отметить формирование особой литературно-культурной среды. Интеллигенция Карабаха достигла большого развития и успехов в музыке, литературе и прикладном искусстве, установив культурные связи с другими регионами Азербайджана. Развитие образования обеспечивало и развитие культурного прогресса. В статье рассматривается творчество некоторых выдающихся деятелей, внесших вклад в культурное развитие Карабаха, особенно Шуши, и обосновывается их роль в культурном развитии.

Ключевые слова: история Шуши, культура и образование, вклад в культуру азербайджанского народа.

TO THE HISTORY OF CULTURAL DEVELOPMENT OF SHUSHI

Z.V.GAIBKHANOVA

SUMMARY

The article gives a historical overview of the cultural development of Shushi. It is shown that the foundations of this development were laid in the XVIII-XIX centuries by a layer of intelligentsia, formed in a special fertile environment. Along with economic and political factors, the formation of a special literary and cultural environment should be noted here. The intelligentsia of Karabakh has achieved great development and success in music, literature and applied arts, having established cultural ties with other regions of Azerbaijan. The development of education also ensured the development of cultural progress. The article talks about the work of some prominent figures who contributed to the cultural development of Karabakh, especially Shushi, and substantiates their role in cultural development.

Keywords: history of Shushi, culture and education, contribution to the culture of the Azerbaijani people.